

УДК 94 (477.4): 378.4 «18/19»
DOI 10.35433/history.112010

Кондратюк Світлана,
аспірантка кафедри історії України,
Житомирський державний
університет імені Івана Франка
svetla.vk11@gmail.com
Researcher ID: H-
<https://orcid.org/0000-0003-4693-5912>

СТАНОВЛЕННЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація

Вступ На сучасному етапі в Україні тривають реформи, спричинені інтеграцією вітчизняної системи освіти в європейський простір, тому важливо вивчити та проаналізувати досвід формування та зміни попередніх, дорадянських систем освіти в Україні. Метою дослідження є аналіз процесу формування комерційної освіти на Правобережній Україні в пореформений період та визначення факторів, що вплинули на її розвиток. У статті розглянуто розвиток комерційної освіти на Правобережній Україні пореформеного періоду в умовах соціально-економічної модернізації. Звернено увагу на роль створюваних комерційних навчальних закладів у підготовці спеціалістів для економіки. Зроблено висновок про формування під впливом якісних державотворчих змін нової еліти, яка прагнула до подальшого процвітання через поширення комерційної освіти і заснування навчальних закладів власним коштом. **Методологія** дослідження базується на застосуванні принципів науковості, об'єктивності, історизму, системності. Використання історико-системного, історико-порівняльного та функціонального методів дозволило дослідити процес заснування та функціонування комерційних училищ, показати ситуаційну гнучкість верховної влади у задоволенні запитів місцевої еліти. **Висновки.** Характерною особливістю розвитку Правобережної України в пореформений період стала поява навчальних закладів, які створювались за власні кошти представниками нової еліти, що усвідомила важливість розвитку професійної освіти. Ці процеси відбувались під впливом якісних державотворчих змін та стимулювались прагненням

подальшого фінансового процвітання. Державні інституції Російської імперії відігравали помітну роль, виконуючи законодавчі, наглядові та регуляторні функції з метою обмеження політичних амбіцій та впливу польської та єврейської громад на Правобережжі.

Ключові слова: *Російська імперія, українські губернії, науково-технічна революція, комерційна освіта, економічна еліта, модернізаційні процеси.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі в Україні тривають реформи, викликані інтеграцією вітчизняної системи освіти в європейський простір, адаптацією до нових соціально-економічних відносин, необхідністю забезпечення конкурентоспроможності освіти в інформаційному суспільстві, переорієнтацією навчального процесу на розвиток особистості та долученням країни до світового науково-технічного та культурного прогресу.

Розвиток освіти перетворився на «соціальне замовлення часу», пріоритетний напрямок державної політики України. Успішне здійснення економічних, політичних і соціальних перетворень у суспільстві неможливе без удосконалення системи освіти. Нині потребують вирішення нормативно-правові, організаційні, кадрові питання, нерозв'язаними залишаються фінансові проблеми. Тому актуальності набуває вивчення і аналіз досвіду становлення і зміни попередніх, дорадянських освітніх систем на українських землях.

Аналіз актуальних досліджень. В сучасній історіографії інтерес до комерційної освіти стрімко зріс. Відповідно до генези поглядів щодо оцінювання стану та характеру розвитку економічної освіти праці можна розбити на три періоди, кожен з яких скеровувався відповідною аналітичною настановою: 1) роботи дореволюційних авторів (друга половина XIX ст. – 1917 р.), що залежали від цензурних обмежень й у яких переважала помірковано компліментарна настанова; 2) дослідження представників радянської історіографії (1917–1991 рр.), які діяли в умовах ідеологічних обмежень з домінуванням відповідної критичної парадигми; 3) доробок сучасних авторів (з 1991 р. – дотепер), в яких робляться спроби випрацювати збалансовану позицію з урахуванням як позитивних, так і негативних тенденцій розвитку середньої освіти Російської імперії у відповідний період.

Серед історіографічних праць першого періоду вирізняється ціла низка фундаментальних робіт істориків педагогіки того часу, в яких здійснювалися перші загальні огляди вітчизняної комерційної школи та її окремих періодів – Є. Шмідта (Шмидт, 1878), С.Рождественського (Рождественский, 1902, 1912), І. Альошинцева (Алешинцев, 1912). В їх напрацюваннях розвиток вітчизняного шкільництва пов'язано з державницькою й освітньою політикою окремих коронованих осіб та міністрів Російської імперії. Утім оцінка ними впливу цих осіб на розвиток освітньої справи в імперії мала доволі критичний характер. Опис подій і висновки спиралися на документальні матеріали, статистику, архівні фонди, мемуарну літературу, що давало змогу авторам вести виклад у конкретно-історичному дусі.

Вперше в радянській історіографії стисла характеристика комерційних закладів була приведена в книзі відомого радянського дослідника проблем дореволюційної освіти М. Константинова (Константинов, 1956). У цей час історики, які досліджували дореволюційну систему освіти, надаючи позитивні оцінки вітчизняній комерційній освіті, приділяли в своїх працях незначну увагу даному типу навчальних закладів. В 50-х рр. ХХ ст. з'явилося дві дисертаційні роботи, присвячені комерційним училищам (Зенченко, 1953, Парнікель, 1954). Окремі свідчення з історії комерційних училищ Наддніпрянської України відображено в дослідженнях, присвячених «новим школам» кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також в працях з історії професійно-технічної освіти (Бартишев, 1979 ; Веселов, А., 1961, 457; Кузьменко, М., 2004, , Осовський, Є., 1980). Бібліографія «Советская литература по истории школы и педагогике дореволюционной России (1918 – 1977 гг.)» містить лише вісім публікацій щодо комерційних навчальних закладів (Днепров, 1979).

Специфікою радянської історіографії освіти була спрямованість досліджень на реалізацію певного політичного й ідеологічного замовлення. Насамперед, це виражалося в протиставленні радянської системи освіти і дореволюційної школи. Більшість позитивних моментів, які мали місце в системі освіти царської Росії нівелювалися. Питання приватної освіти наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. не було об'єктом системного й цілісного

педагогічного дослідження, у працях радянського періоду досить стисло, фрагментарно висвітлено лише окремі її аспекти.

Серед низки наукових праць, першою сучасною спробою показати збалансовану, цілісну картину розвитку приватної освіти в Україні в історичному й освітньому контекстах є монографія І. Добрянського і В. Постолатія «Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.)» (Добрянський, і Постолатій, 1998), у якій автори висвітлюють питання, пов'язані з історією недержавних навчальних закладів, змістовно описують роль громадської та приватної ініціативи у становленні освіти в Україні та присвячують окрему увагу питанню розвитку освіти в Єлисаветграді, ґрунтовно аналізуючи її з моменту заснування міста по перші десятиліття XX ст. У монографії також визначається місце і роль приватної та громадської ініціативи в розвитку освіти на Єлисаветградщині.

Створення та розвиток комерційних училищ досліджували О. Донік (Донік, 2013, с. 254-267), Л. Медвідь (Медвідь Л., 2003, с. 139-151), В. Постолатій (Постолатій 1996), С. Синявська (Синявська, 2009), Ю. Моргун (Моргун, 2010, с. 265-271), Л. Єршова (Єршова Л., 2015). Цікавим дослідженням, присвяченим розвитку комерційних училищ, є робота О. Гур'янової «Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894 – 1920 рр.)», в якій у контексті аналізу авторських шкіл, що існували в системі середньої комерційної освіти, значне місце відведено висвітленню досвіду діяльності Катеринославського 1-го комерційного училища та його директора А.С. Синявського (Гур'янова, 2007).

У 2001 р. М. Масловим було проведено історичне дослідження на кандидатському рівні, яке висвітлювало діяльність державних органів, міських громадських установ, земств, станових і громадських організацій, приватних осіб щодо створення та зміцнення системи комерційної освіти в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. (Маслов, 2001).

Однак за полем дослідження вчених залишились факти, які сприяли розвитку комерційної освіти, як цілісної системи підготовки підприємницьких кадрів для країни у другій половині XIX – початку XX ст.

Мета дослідження – проаналізувати процес становлення комерційної освіти на Правобережній Україні у пореформений період та визначити чинники, що впливали на її розвиток.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні складалася і успішно розвивалась система комерційної освіти. Сам термін «комерційна освіта» сьогодні сприймається суспільством у розумінні платної освіти. Вживаючи цей термін 100 років тому, автори вкладали в нього інший зміст. Одні під комерційною розуміли спеціальну освіту (технічну, економічну), необхідну для служби в промисловості та торгівлі, причому від робітників до інженерів (Альошинцев, 1912). Інші автори вважають, що комерційна освіта як нова прогресивна, недержавна форма виникла з громадської ініціативи. Вона була започаткована і активно підтримувалась підприємцями, купцями, меценатами, вченими, які виступили фундаторами і благодійниками навчальних закладів (Колесник, 2013, с. 212). Деякі дослідники вважають, що подібний тип навчання був єдиною можливістю отримати кваліфікацію для осіб, які за гендерною, національною, соціальною належністю не мали права на державну освіту. У той же час, відгукуючись на інші соціальні запити, деякі училища свідомо знижували вимоги до знань, перетворювалися на свого роду «фабрики атестатів», «училища-крамнички» (Константинов, 1953, с. 72).

Однак найбільш об'єктивним і повним вважаємо тлумачення В. Піддячого, за яким комерційна освіта – це процес і результат здобуття особистістю знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, що сприяє успішному здійсненню комерційної діяльності. Концептуально вона є складовою професійної освіти, яка орієнтована на задоволення потреб особистості, суспільства та держави у підготовці фахівців з ринкової економіки (Піддячий, 2019). Саме у такому значенні і будемо використовувати термін у нашому дослідженні.

Звернемось до передумов та історії становлення комерційної освіти. Введення українських земель до складу Російської імперії набагато погіршило розвиток освіти українців. У період Гетьманщини на одну школу припадало близько 700–800

мешканців. Фінансувалися освітні заклади коштом місцевого населення. За часів імперської влади відбувалося масове закриття шкіл, оскільки селяни-кріпаки зовсім збідніли, а уряд ними не опікувався (Шевчук, 2011, с. 230). За урядовими даними 1856 р. у підросійській Україні мешкало 11612 000 чол., для задоволення освітніх потреб яких діяло лише 1320 навчальних закладів всіх типів (одна установа на 8797 чол.!) – це в 11 разів менше, чим у Гетьманщині (Кабузан, 2006, с. 234).

У 1795-1863 рр. освітню систему українських губерній складала: парафіяльні школи, приходські та повітові училища, гімназії, приватні пансіони. Курс предметів містив: читання текстів Священного Писання, латину, грецьку, німецьку та французьку мови, географію, історію, міфологію давньої історії, статистику загальну та Російської держави, логіку, риторику, практичну математику, прикладну статистику, основи механіки, дослідну фізику, природничу історію, малювання. Додатково оплачувались танці, музика та так звані «тілесні вправи». Тобто вивчались лише основи наук, а практично-професійної спрямованості навчання не було. Натомість провідними дисциплінами були російська словесність та історія, що підтверджує цілковите підпорядкування освіти центральній владі та демонструє великодержавницьку русифікаторську політику уряду (Розклад, 1861, с. 311).

На початку XIX ст. у Волинській губернії, за різними даними, нараховувалося від 11 до 13 великих і зовсім маленьких навчальних закладів. У Київській губернії було три школи, у Подільській – чотири (Щербак, 2005, с. 170). Після освітньої реформи 1803 р. кількість державних закладів трохи зросла, проте несуттєво. Так, з 1804 р. почали функціонувати школи в Житомирі, Луцьку і Кам'янці-Подільському. Київ лишився без гімназії до 1810 р. На Поділлі гімназію засновано у Вінниці лише 1814 р., а в 1833 р. її переведено до Кам'янця (Ніколенко, 2013).

Порівняно невелика кількість освітніх установ Правобережжя пояснювалась низкою факторів. Головним при цьому слугувало те, що держава, магнати та шляхта виявляли незацікавленість у розвитку освіти в регіоні, бо побоювались зростання освітнього рівня серед селян, який міг призвести до поширення визвольних ідей у їх середовищі. Ще одним гальмом освітніх перетворень була

відсутність серед мешканців краю мотивації до навчання і застосування здобутих знань на практиці та неможливість продовжити навчання в інших закладах. Тому розвиток мережі шкіл на Правобережжі відбувався вкрай повільно, а тому це призводило до неосвіченості українського населення.

Разом із тим, збереження патріархального укладу життя та традиційного господарства, заснованого на переважанні аграрного сектору над промисловим виробництвом ще деякий час дозволяло імперському уряду не зважати на проблеми освітньої сфери. Однак завмерла на одному рівні країна не могла конкурувати із своїми прогресивними сусідами, що досить наглядно продемонструвала поразка у Кримській війні 1853-56 рр. Після такого потужного фіаско імператор Олександр II започаткував серію модернізаційних реформ у всіх галузях, що підштовхнуло завершення промислового перевороту та індустріалізацію економіки.

У другій половині XIX ст. мануфактурне виробництво практично повністю було замінене на фабрично-заводське з використанням найманої робочої сили та різних машин (парових, потім двигунів внутрішнього згорання та електричних). Виникли нові галузі виробництва. 1858 р. кількість підприємств зросла до 2473, у 1869 р. налічувалося вже 3712 промислових і кустарно-ремісничих закладів, у 1900 р. – 5301. Самих лише машинобудівних підприємств у 1884 р. налічувалося 75. В 1887 р. на обліку знаходилося 1480 тис. робітників. Сформувалося велике кам'яновугільне виробництво, у структурі якого діяли 1200 шахт, на яких працювало 1684 тис. чол. В Україні в 1913 р. налічувалося 450 машинобудівних і металообробних підприємств, на яких працювало 57 тис. робітників. Швидкими темпами розвивалися харчова, лісопильна, швейна та інші галузі (Солов'єва, 1990, с. 102).

Особливим у соціально-економічному і політичному плані регіоном Російської імперії була Правобережна Україна у складі трьох губерній – Київської, Подільської, Волинської. Промисловий переворот та індустріалізація помітно вплинули на розвиток краю. Звідси в різні регіони вивозилися бакалійні, галантерейні, москательні, аптекарські, гумові, металеві та скляні вироби, а також книги, папір, канцелярське приладдя та предмети

домашнього побуту. Ледве чи не кожне повітове місто зі своєю околицею мало оригінальний, неповторний колорит – торговельний, мистецько-культурний, виробничий.

У Вінницькому повіті Подільської губернії в 1905 р. функціонувало 7 цукрових, 11 винокурних, 3 пивоварних, 7 шкіряних, 30 цегляних, 2 чавуноливарних заводи, 4 підприємства з обробки вапняку, тютюнова фабрика, 10 парових і 138 водяних млинів (Колесник, 2013, с. 128). У Володимир-Волинському повіті на Волині вирощувалися породисті коні арабської та англійської порід. Кінські заводи були у селах Конюхи, Бужани, Радовичі, Замличі та в м. Горицьке. Окрім цього, у повіті на 1907 р. налічувалося 8 винокурних, 7 шкіряних, 17 цегляних, 3 заводи штучних мінеральних вод, 1 пивоварня, 13 смолокурень, 3 свічарні, 34 олійниці. Найбільш прибутковими були цукрово-буякові винокурні й пивоварні виробництва. У губерніях Правобережної України оборот цих підприємств досяг 84% від усієї промисловості регіону. Решту обороту – 16% – давали підприємства з обробки копалин – цегляні, фарфорові, фаянсові, скляні, цементні та ін. (Ярошевич, 1914, с. 47).

За даними губернатора Поділля, у 1903 р. в губернії налічувалося 5328 підприємств, на яких працювали 35 916 робітників. Це були переважно дрібні виробництва. Їх сумарна продуктивність становила 58 579 922 руб., з них: 52 цукрові заводи давали 73,4% прибутку, млинарство – 16,6%, винокурні заводи – 10% (Экономическая жизнь Подолии, 1913, с. 20).

На Волині, за даними місцевого губернатора, у 1903 р. налічувалося 1656 фабрик і заводів, де працювали 20 394 робітники (Памятная книжка Волинской губернии за 1903 год, с. 126). Поряд із цукровими й винокурними на Правобережжі було немало підприємств з переробки тваринної продукції, у тому числі шкіряні заводи в Бердичеві, суконні фабрики у Славутичі, Дунаївцях і Рожиці. На околицях м. Полонне Волинської губернії було зосереджено фарфорові, фаянсові та скляні заводи, а в поліській зоні, окрім фарфорових і фаянсових підприємств, успішно функціонували лісопилні, смологонні, скипидарні заводи та фанерні й паперові фабрики (Копорский, 1923, с. 34).

Становище робітників у великих промислових центрах було тяжким. Наплив обезземелених селян у міста знецінив працю і спричинив значну конкуренцію у робочому середовищі. Це обумовило усвідомлення працівниками того факту, що їх багато і що «в люди» можуть вийти лише окремі щасливці. Аби не тільки пробитись у житті, а й просто лишитись на роботі потрібно мати якісь переваги перед рештою, й у першу чергу, фахову освіту (Антошкин, 1921, с. 8). До того ж, висококваліфіковані спеціалісти згодом почали отримувати платню, достатню для пристойного життя, що було додатковим стимулом до навчання.

Не менш сприятливим середовищем для зародження і розвитку комерційної освіти стала торгівля, яка зазнала надзвичайного піднесення у 1860-х рр. Кількість постійних торговельних закладів зросла з 33,2 тис. у 1861 р. до 87 тис. у 1900 р. При чому купців-підприємців у 1885 р. нараховувалося понад 1 млн чоловік, включаючи і прикажчиків, а наприкінці XIX ст. – вже 1,6 млн осіб. Крім того, для 175 тис. чоловік торгівля становила допоміжне заняття. Значний прошарок підприємців становили посередники: скупники, перекупники, без яких майже не обходилися торговельні операції (Москалюк, 2012, с. 68).

Швидкий розвиток промислового виробництва та торгівлі, бірж, банків, страхових контор спричинив справжній кадровий голод у країні. Прагнучи заповнити цю лакуну, Олександр II проводить у 1864 р. освітню реформу. Її завданнями були з одного боку, зберегти контроль над вихованням молодого покоління у дусі патріотизму та вірнопідданства імперії, а з іншого – надати можливу автономію і права як навчальним закладам, так і приватним особам, які могли фінансувати освіту власним коштом.

Зростаючі потреби економіки в освічених фахівцях сприяли усвідомленню купецьким станом необхідності забезпечення належною професійною освітою не лише своїх працівників, але й підвищення загального освітнього рівня усього населення, що й зумовило в сукупності розвиток інтересу торгово-промислової еліти до заснування й утримання комерційних, технічних і ремісничих навчальних закладів. З огляду на це, міністерство фінансів 15 квітня 1896 р. затвердило Положення про комерційні навчальні заклади, згідно з яким запроваджувалися два нових типи

закладів – торговельні класи і початкові фахові школи. Цей документ корінним чином змінив усю систему комерційної освіти в країні, ставши першим загальноросійським законодавчим актом. Завдяки тому, що положення надавало опікунським радам освітніх установ більше свободи щодо регулювання навчального процесу у порівнянні з державними установами і навіть університетами, мережа таких шкіл і училищ швидко зростала (Постолатій, 1996, с. 30).

Характеризуючи завдання, що стояли перед комерційною освітою, видатний український економіст М. Соболев писав: «Вищі комерційні навчальні заклади мають мету надати завершену наукову освіту для торгових діячів, озброїти їх методами наукового дослідження і дати наукове розуміння всіх складних проблем торгового і кредитного обороту. Така широка наукова підготовка потрібна для діячів керівного характеру таких, як керуючих торговими конторами, директорів великих торгових підприємств, банків, транспортних підприємств та ін.». На його думку, вона повинна виробити в учнів широкий кругозір, здатність до ініціативи, вміння пристосуватися до нових умов ринку (Соболев, 1916, с. 248-249).

Після затвердження Статуту тодішній міністр фінансів С. Вітте писав: «Я провів через Державну раду положення про комерційну освіту, яке спричинило до значного розширення мережі комерційних училищ. Цим положенням я пробудив ініціативу між промисловцями та комерційним людом, надавши їм значну свободу як у заснуванні комерційних шкіл, так і в їх управлінні. У підсумку вони охоче почали давати кошти на облаштування і підтримку своїх комерційних училищ» (Витте, 1991, с. 419).

Першими ластівками комерційної освіти на Правобережжі стали Київське комерційне училище Л. Володкевича, (1900 р.), громадське комерційне училище в Бердичеві (1905 р.), Київське жіноче комерційне училище (1907 р.); Восьмикласне комерційне училище Ніни Ремезової у Житомирі (1907 р.); Київська жіноча торговельна школа (1908 рік). Зупинимось на їх історії детальніше.

У Правобережній Україні потреба у фахівцях із початковою комерційною освітою з особливою гостротою відчувалася з останньої чверті XIX ст. За вирішення цього питання активно

взялося Київське купецьке товариство. Вже у 1896 р. за ініціативи його голови М. Чоколова та за активної участі відомих підприємців – М. Терещенка, М. Дегтерева й інших було започатковано Товариство поширення комерційної освіти з метою організації у Києві торговельних навчальних закладів (Десятилетие, 1906, с. 4).

Маючи у своєму розпорядженні незначні кошти, це об'єднання вирішило спочатку відкрити торговельні класи. Але після того, як у грудні того ж року М. Терещенко пожертвував 100 000 руб. на утримання торговельної школи й класів при ній, воно досить широко розгорнуло свою діяльність. У серпні 1898 р. купецьке товариство порушило питання про заснування жіночої школи й нагромадження коштів на її утримання. Відкриття закладу відбулося 10 січня 1899 р., а невдовзі, 20 жовтня того ж року, М. Терещенко, бажаючи створити належні умови жіноцтву для здобуття комерційних знань, пожертвував 100 000 руб. на утримання цієї школи та 50 000 руб. на спорудження будинку для неї (Отчет, 1897, с.3).

Перше Київське комерційне училище було відкрито за сприяння місцевого купецтва 20 листопада 1888 р. Це свідчило про високий ступінь розуміння значення комерційної освіти і професіоналізації в умовах посилення конкурентної боротьби і розвитку ринкової економіки. Повний курс навчання тривав сім років, і складався з п'яти загальноосвітніх та двох спеціальних класів. Крім того, при навчальному закладі було два підготовчих класи (Кузнецкий, 1913, с. 15). Свою роботу Перше Київське комерційне училище розпочало у жовтні того року в орендованому приміщенні, а з 1899 р. його учні перебралися вже у власний, належним чином облаштований корпус, зведений коштом купців й інших підприємців краю. Загальна вартість останнього складала 340 500 руб., із них 147 500 становили внески місцевого купецького товариства, а 156 000 – пожертвування окремих підприємців, серед яких виділявся внесок Л. Бродського в розмірі 115 000 руб. (Кузнецкий, 1913, с. 17).

Двері Київського комерційного училища були відкриті для осіб будь-якого стану, хоча перевага під час вступу надавалася дітям купецтва, котрі мали становити не менше третини від загального числа учнів. Наприклад, у 1902–1903 навчальному році тут

здобували освіту 609 учнів, із них 237 – діти купців, 14 – почесних громадян, 49 – дворян, 29 – чиновників, 201 – міщан, 55 – селян і козаків, 10 – інших соціальних прошарків і 14 – іноземців. Це й не дивно, оскільки переважна частина фінансів на утримання Київського комерційного училища асигнувалася місцевим купецьким товариством. Після закінчення останнього курсу його випускники мали право на продовження навчання у вищих закладах профільної освіти (Донік, 2013, с. 258).

У травні 1908 р. Вищі комерційні курси перетворили в Київський комерційний інститут. Інститут мав два відділення – комерційне та економічне. Комерційні науки викладалися на обох відділеннях, але в різних обсягах: менший на економічному відділенні компенсувався більш ширшим викладанням економічних та юридичних. В перші три роки існування Київського комерційного інституту спостерігається значний ріст контингенту студентів. Якщо в 1906 р. їх було 239, в т. ч. дійсних слухачів – 153, вільних слухачів – 86, то в 1909 р. число студентів зросло до 991, при цьому на економічному відділенні їх було 659, а на комерційному – 332 12. Це свідчило про зростаючий попит на економічні та комерційні знання. Весною 1909 р. в інституті працювало біля 40 викладачів різних спеціальностей. В основному це були викладачі Київського університету та політехнічного інституту. В їх числі було 16 професорів, 3 приват-доценти (Лортікян, 1996, с. 39).

Загалом Київський комерційний інститут, проіснувавши півтора десятиліття з 1906 по 1920 р., вніс суттєвий вклад у розвиток економічної і комерційної вищої освіти, а його професорсько-викладацький склад і студенти немало попрацювали над розвитком економічної науки і вдосконаленням комерційної діяльності, переносючи багато позитивного з країн Західної Європи на вітчизняний ґрунт.

Ще одним потужним промисловим, торговельним та транспортним центром Правобережжя був Бердичів. У 1848 р. налічувалось близько п'яти тис. ремісників, 5888 купців, які щороку лише в Бердичеві продавали товарів на суму понад 6 млн. сріблом, а за його межами вели торгівлю з містами Київської, Подільської, Волинської губерній. Зросла і кількість промислових

підприємств, на сер.19-го ст. працювали 4 миловарні, макаронна, екіпажна фабрики, 2 воскобійні, 2 свічкові, пивоварний заводи та інші. У Бердичеві діяли великі єврейські фірми, власниками яких були Манзон, Єфруссі, Мойсей Ісаакович Горвиць, Леон і Ізраїль Френкелі, Трахтенберг та інші. Бердичів стає одним зі значних банківських центрів, де, окрім усього іншого, здійснювались операції на ярмарках. Тут проводять біржові операції і використовують широкі форми кредитування на основі восьми банківських будинків (Міщенко, 2017). Тому для забезпечення економіки спеціалістами з торгівлі й промисловості, банківсько-страхової і кооперативної справи, муніципальних і адміністративних служб міські комерсанти власними організаційними і фінансовими зусиллями заснували Бердичівське громадське комерційне училище.

У грудні 1901 р. бердичівське купецтво та торговці звернулися до міського голови, а через нього – до Київського генерал-губернатора з проханням на їхні кошти відкрити в місті комерційне училище на зразок одеського. Такий дозвіл надійшов, майбутньому училищу присвоїли ім'я О.С. Пушкіна, а особи іудейського віросповідання мали становити не менше 50% від усього числа учнів. З вересня 1908 р. училище почало діяти, курс навчання тривав 7 років, у кожному класі здобували освіту до 40 учнів.

Тоді ж, у 1908 р. силами місцевих меценатів (зокрема Давида Шеренціса) була зведена окрема будівля на Білопільській вулиці. Це був триповерховий дім із мансардними поверхами у бокових частинах, п'ятивісне з центральними і слабовираженими боковими в плані ризалітами по головному і дворових фасадах. Планування коридорне з одностороннім розміщенням приміщень, Центрально-розташованим просторим вестибюлем, з тримаршовими парадними східцями на другий поверх і двомаршовими східцями у торцях споруди, що з'єднують три поверхи. Для будівлі характерний принцип раціоналізму, відповідності функціональним вимогам: великі, часто поставлені вікна, давали прекрасну освітленість навчальному закладу (Моргун, 2010, с. 270).

Водночас, окрім чоловічого, в цьому будинку було відкрите жіноче середнє комерційне училище, а також вечірні торговельні курси. Перший випуск комерційного училища припав на роки

Першої світової війни (Іващенко, 2005, с. 48). Вони працювали в надзвичайно важких умовах і давали невисокий рівень знань. Вчителям доводилося проводити заняття, без підручників, будь-яких навчально-виховних посібників. Не було також методичної літератури для педагогів. До того ж весь навчально-виховний процес проходив російською мовою (Іващенко, 2005, с. 49).

Знаковою подією для волинського краю стало відкриття 30 серпня 1907 р. Житомирського приватного восьмикласного комерційного училища. Його ідейною натхненницею була дворянка Н. Ремезова. Вона приїхала сюди із Московської губернії вслід за своїм чоловіком Михайлом Андрійовичем, який був призначений мировим суддею 8-ї дільниці Житомирського судового округу. Проживши тут три роки та зауваживши потребу місцевого населення у комерційній освіті, Ніна Леонідівна прийняла рішення про заснування приватного закладу. За імперським законодавством його відкриття відбувалось під суворим контролем влади: спочатку подавались клопотання голові учбового округу та детальний опис структури, завдань та програм пропонованої установи. При цьому особлива увага приділялась засновникам, особу яких ретельно і всебічно перевіряли на моральність та політичну благонадійність. Обов'язковою умовою було дотримання освітнього цензу. Так, жінки-фундатори училищ I-II розряду повинні були представити свідоцтво про закінчення учительської гімназії із присвоєною кваліфікацією домашньої наставниці або вчительки (Панченко, 2018, с. 163).

Лише пройшовши з честю всю описану процедуру, та за фінансової підтримки свекра, Леоніда Георгійовича, Н. Ремезова відкрила свій навчальний заклад. Він структурно складався із восьми класів та дворічного підготовчого відділення. Директором був призначений дійсний статський радник Микола Леонтіївич Лятошинський. Раніше він керував Златопольською чоловічою гімназією і відзначався «рідкісними душевними якостями, педагогічними здібностями і репутацією вчителя-людини» (Державний архів Житомирської області, ф. 80, оп. 1, спр. 19, арк. 7). Сама засновниця за штатним розписом отримала посаду почесного попечителя та спостерігача. Педагогічний колектив складався із 24 вчителів, 10 наглядачів та їх 8 помічників

(Державний архів Житомирської області, ф. 80, оп. 1, спр. 19, арк. 3 зв. – 4 зв.).

Від початку існування комерційне училище розміщувалось у приміщенні, що винаймалось у купця Готесмана – будинок №25 на перехресті вулиць Великої Бердичівської та Михайлівської. Навчальний заклад займав весь другий поверх будівлі, а також трьохповерховий флігель при ній. При цьому на верхньому поверсі останнього містилась канцелярія училища і перший клас, на середньому – обидва відділення підготовчого класу, а в нижньому – хімічна лабораторія, кабінет товарознавства і квартира директора. Головний корпус відвели для навчання решти класів, актового залу, вчительської та фізичного кабінету.

Винаймання приміщення для комерційного училища було майже непосильною ношею. Оскільки згідно фінансового звіту за 1914 р. навчальний заклад отримав надходжень у сумі 41 000 руб., із яких 5 600 руб. (14% !) одразу сплатили за оренду (Державний архів Житомирської обл., ф. 80, оп. 1, спр. 37, арк. 6). Тому й не дивно, що у перші роки існування установа мала дефіцит бюджету у розмірі 300-500 руб. щорічно, що покривались за рахунок приватних капіталів засновниці Н. Ремезової (Державний архів Житомирської області, ф. 80, оп. 1, спр. 19, арк. 11).

З часом структура училища розросталась. У 1910 р. були відкриті вечірні курси іноземної кореспонденції, метою яких було «дати можливість всім бажаючим вивчити теоретично і практично іноземні мови (французьку, англійську, німецьку), а також підготуватись до викладацької діяльності» (Державний архів Житомирської обл., ф. 80, оп. 1, спр. 39, арк. 1-1 зв.). З усіх мов проводились теоретичні і практичні заняття, вивчався курс граматики, літератури, культури країн і методики викладання, систематично проводились письмові контрольні роботи. Для розвитку практичних навиків спілкування діяли особливі розмовний клас та кімната декламації. Навчання на курсах тривало два роки. Для вступу на перший курс необхідно було представити атестат про успішне закінчення семи класів гімназії чи інституту. Якщо ж абітурієнт хотів потрапити одразу на другий курс, то мав скласти спеціальний кваліфікаційний іспит, до програми якого входили: вся граматика, література іноземної мови до XIX ст., твір

на тему опису чи розповіді без помилок, а також переклад із російської на іноземну мову. До того ж, для осіб, що не володіли належним рівнем знань існували підготовчі відділення – молодше, середнє і старше (Державний архів Житомирської обл., ф. 80, оп. 1, спр. 39, арк. 14).

Згодом у навчальну програму курсів додатково було внесено бухгалтерію, комерційну арифметику, стенографію та письмо на друкарських машинках. Однак досить швидко ці дисципліни набули такої популярності у слухачів, що окремі із них вступали на навчання саме для їх опанування, а до мов їм було байдуже. Свідченням цього стало звернення адміністрації закладу до начальника учбового округу у липні 1912 р. Оскільки відповідь на це клопотання була негативною, то курси втрачали своїх студентів і скоро стали явно збитковими. Приміром, за перше півріччя 1914 р. у касу надійшло всього прибутку 255 руб., тоді як видатків було 352 руб. 89 к., а отже дефіцит бюджету становив 97 руб. 89 к. (Державний архів Житомирської обл., ф. 80, оп. 1, спр. 37, арк. 7).

Тоді керівництво аби обійти заборону 8 вересня 1914 р. офіційно закриває вечірні курси іноземної кореспонденції і на їх місці відкриває нові – бухгалтерії комерційного спрямування. Таке рішення адміністрація освітньої установи мотивує наступними чинниками. По-перше, «досвід існування курсів наочно продемонстрував, що слухачі їх відвідують не з метою саморозвитку, а для того аби отримати практичні знання і на основі їх знайти собі службу»; по-друге, «учнів на відділенні бухгалтерії щороку стає все більше і більше у зв'язку із зростанням земської діяльності у волинському краї і розвитком кооперативних закладів, кас кредиту і споживчих товариств, відчувається брак підготовлених конторників в банках, земських управах і в установах дрібного кредиту у місті та повіті»; по-третє, «земство висловило побажання про відкриття при курсах відділів земської, банкової, залізничної бухгалтерії і по установам дрібного кредиту» (Державний архів Житомирської обл., ф. 80, оп. 1, спр. 39, арк. 11).

Бухгалтерські курси мали за мету надання знань з одного чи декількох предметів комерційної спеціальності. На них викладалися російська та іноземні мови, необхідні для засвоєння спеціальних предметів. Вибір предметів на курсах і визначення

тривалості та обсягу їх викладання, а також ступеня попередньої підготовки учнів, як і раніше, надавалися засновникам залежно від місцевих умов, з затвердження міністра фінансів. На курсах викладалися в обсязі не нижче курсу комерційних училищ бухгалтерія з комерційною кореспонденцією, комерційна арифметика, політична економія, законодавство і комерційна географія, а також інші спеціальні предмети. Згідно зміненого «Положення про комерційні учбові заклади», випускникам курсів могло бути надано право викладати спеціальні предмети в комерційних навчальних закладах без проведення додаткових випробувань, але не інакше, як після попередньої педагогічної підготовки в комерційних навчальних закладах і після проведення трьох пробних уроків в особливій випробувальній комісії (Об изменении, 1902, С. 708).

1 жовтня 1913 р. при Житомирському комерційному училищі була відкрита власна торгова школа. У цей день у дворі закладу зібрались учні, їх батьки, педагогічний колектив та запрошені чиновники місцевої адміністрації. Після короткої вступної промови керівництва відбувся урочистий молебень за успіх розпочатої справи. Дана освітня установа мала три основні класи навчання і два підготовчих (молодше і старше відділення). При цьому програма першого року включала закон Божий, російську мову, арифметику, чистописання, геометрію та географію; другого – закон Божий, російську та німецьку мови, чистописання, геометрію, історію, комерційні географію та арифметику, бухгалтерію, товарознавство, торговознавство; третього – ті ж дисципліни та комерційну кореспонденцію. На молодшому підготовчому відділенні вивчали закон Божий, російську мову, арифметику та чистописання, а на старшому – додавались ще геометрія, географія, обчислення на рахівниках. Навчання відбувалось за 4-ма чвертями й було платним. Плата за навчання не була постійною, існувала тенденція до її підвищення (Панченко, 2018, с. 165).

Обов'язковими були оцінки за поведінку та старанність, при цьому оцінка за старанність виставлялась за кожним із вищеназваних навчальних предметів та могла бути нижчою або вищою за основну. Наприклад, основна оцінка з «географії»

відповідала «4» балам, а за старанність – «4,5». Очевидно, що цей показник досягнень учнів визначав можливий потенціал кожного з них та був певним орієнтиром для викладачів, за допомогою якого вони могли коригувати навчально-виховний процес. Учні, які проходили повний курс навчання у торговій школі отримували свідоцтво про закінчення. Відмінники навчання отримували документ з відзнакою: 1-го ступеня (оцінки з предметів були «5» і «4») або 2-го ступеня (з однією трійкою) (Петренко, 2014, с. 323).

На початку ХХ ст. у Бердичеві відкрили школу учнів-ремісників та початкове училище товариства прикажчиків, жіночу професійну школу. В с. Закутинці діяла сільськогосподарська школа. Сільські училища були в селах Слободище (1875), Старий Солотвин (1879), Мала Татарнівка (1886), Велика П'ятигірка та Великі Низгірці (1890). В багатьох із них навчалися вихідці із сіл повіту. Безумовно, що це були переважно діти поміщиків, підприємців, управителів тощо (Берц, 2012).

У 1915 р. для допомоги інвалідам-фронтовикам Вінницька повітова комісія Комітету її Імператорської Величності Великої княгині Єлизавети Федорівни відкрила у Вінниці курси рахівників, навчання на яких тривало 3-4 тижні. До бажаючих отримати спеціальність були такі вимоги: грамотність, знання 4-х дій над цілими числами. По закінченні курсів випускники забезпечувалися роботою. 24 лютого 1917 року інспектор народних училищ Вінницького повіту Подільської губернії А.Флеров звернувся до старост інших повітів із проханням відібрати по селах бажаючих навчатися та направляти їх на курси (Кошолоп, 2014.).

Із 1913 р. існуючі комерційні заклади почали поступово отримувати допомогу від місцевих земств. Так, у Київській губернії земство витратило на професійну освіту 198,5 тис. крб. на рік, у Подільській – 104,6, у Волинській – 36,7 тис. крб. З 1914 по 1917 рік загальна сума коштів із земського бюджету на професійну освіту зросла на 30%, у Київського земства – на 34% (Дровозюк, 1994, с. 122). Варто відзначити, що органи місцевого самоврядування здійснювали опіку над усіма закладами професійної освіти, які знаходилися в межах їхньої території, незалежно від їх підпорядкованості. Різниця була лише в мірі цієї

участі. Земства повністю утримували власні навчальні заклади і надавали посильну фінансову допомогу школам інших відомств.

Таким чином, науково-технічна революція та реформи всередині Російської імперії з одного боку створили сприятливий ґрунт для підприємницької діяльності, а з іншого – розкріпачили свідомість людей, зламали старі стереотипи поведінки, змусили повновому оцінити вимоги сучасного життя і сприяли переоцінці цінностей різних верств населення. Ці фактори обумовили появу нової економічної еліти – ініціативної, прагматичної та високоосвіченої, яка своєю чергою була готова рухати прогрес далі і нести освіту. Імперська влада підтримала шляхетні прагнення комерсантів, сприяючи їм законодавчо, що й стало важливою передумовою стрімкого розвитку комерційної освіти на початку ХХ ст. Специфікою Правобережжя стало те, що імперський уряд, побоюючись польських і єврейських впливів на політику в регіоні, вкрай неохоче та із значними застереженнями надавала дозволи на заснування нових комерційних закладів. До того ж, земства, які у решті українських губерній активно підтримували просвітницький рух, тут були засновані лише із 1911 р. Тому більшість періоду єдиним джерелом фінансування закладів економічної освіти були приватні особи. До подальших перспектив дослідження відносимо вивчення та аналіз соціальної конфігурації педагогічного та допоміжного персоналу навчальних закладів, умов роботи педагогів та соціальних гарантій їх діяльності.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакції журналу та рецензентам за їх конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до публікації.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки на дослідження та публікацію цієї статті.

Джерела та література

Алешинцев, И. (1912). История гимназического образования в России (XVIII и XIX век). СПб.: Из-е О. Богдановой, 364 с.

Антошкин, Д. (1921). Очерк движения служащих в России (со второй половины XIX века). М. : РСФСР. Всерос. Центр совет проф. союзов, 102 с.

Батышев, С. (1979). Акуальные проблемы подготовки рабочих высокой квалификации. М.: Педагогика, 224 с.

[Без автора] (1906). Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). СПб., 13 с.

Берц, М. (2012). Історія Бердичева. URL: <https://berdychiv.com.ua> (Accessed 20 March 2020).

Веселов, А. (1961). Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профтехобразования. М.: АНП РСФСР, 457 с.

Вигте, С. (1913). Избранные воспоминания: 1848–1911 гг. Москва: Мысль, 624 с.

Гур'янова, О. (2007). Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894–1920 рр.). [Текст] : Автореф. дис... канд. пед. наук: К.: Ін-т вищ. освіти АНП України, 20 с.

Державний архів Житомирської області, ф. 80, оп. 1, спр. 19.

Державний архів Житомирської обл., ф. 80, оп. 1, спр. 39.

Державний архів Житомирської обл., ф. 80, оп. 1, спр. 37.

Днепров, Э. (1977). Советская литература по истории школы и педагогике дореволюционной России (1918–1977). М.: НИИ ОП, 446 с.

Добрянський, І., Постолатій, В. (1998). Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). Кіровоград [б. в.], 286 с.

Донік, О. (2013). «Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу». Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 23, 254–267.

Дровозюк, Л. (1994). Земська професійна освіта на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. Вінниця [б. в.], 197 с.

Экономическая жизнь Подолии. (1913). Вип. 5, С. 20.

Єршова, Л. (2006). Жіноча освіта на Волині. Житомир: «Полісся», 488 с.

Зенченко, І. (1953). Коммерческие училища как общеобразовательная школа России начала XX века (на материалах Петербургских училищ). М.: МГУ, 251 с.

Іващенко, О. (2005). Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Бердичівщині. Житомир : Вид-во «Житомир», 187 с.

Кабузан, В. (2006). Украинцы в мире. Динамика численности и расселения 20-е годы XVIII века – 1989 год. Формирование этнических и политических границ украинского этноса. М.: Наука, 657 с.

Кузнецкий, П. (1913). Первое коммерческое училище, основанное Киевским купеческим обществом и деятельность Попечительного Совета.

(1888-1913 гг.). Киев-Демиевка: тип. 1-й Киевской футлярно-переплетной и печатной артели. 35 с.

Колесник, В. (2013). Вінниця у спогадах: (XIX-поч. XX ст.) у 3 т. – Т.1. Кіровоград, 720 с.

Константинов, Н. (1956). Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до Февральской революции 1917 года. Москва: Учпедгиз, 247 с.

Копорский, А. (1923). Торговый баланс Украины в 1913 г. X. [б.в.], 218 с.

Кошолан, О. (2014). Розвиток системи професійної освіти на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст. URL: <https://repozytorium.ukw.edu.pl/> (Accessed 03 March 2020).

Кузьменко, М. (2004). Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: Історико-теоретичний аспект. Історичний журнал, Вип. 5, 34-48.

Лортікян, Е. (1996). Розвиток економічної та комерційної освіти в Україні на початку XX ст. Вісник ТДТУ, Вип. 1. 35-45.

Маслов, Ю. (2001). Коммерческое образование в России в конце XIX начале XX в. [Текст] : Автореф. дис... канд. ист. наук: Курский государственный педагогический университет, 23 с.

Медвідь, Л. (2003). Передумови започаткування початкової та середньої економічної освіти на українських землях за царату у XIX столітті. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Вип.28, 139-151.

Мищенко, М. (2017). Історія Бердичева. URL: <https://berdychiv.com.ua> (Accessed 20 March 2020).

Моргун, Ю. (2010). Система підготовки спеціалістів для комерційної діяльності у другій половині XIX – початку XX століття. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. Вип. 27. 265-271.

Москалюк, М. (2012). Стаціонарна торгівля в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.: становище, проблеми та перспективи розвитку. Україна – Європа – світ. Вип. 9. 66-72.

Ніколенко, Ю. (2013). Політика російського царизму в галузі освіти шляхетства Правобережної України в першій третині XIX ст. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Nikolenko_Yurii/Polityka_rosiiskoho_tsaryzmu_v_h_aluziosvity (Accessed 20 March 2020).

Об изменении Положения о коммерческих учебных заведениях 1902 г. Полное собрание законов Российской империи. Собр. III, Т. XX. Отд. I, 708-713.

Осовский, Е. (1980). Развитие теории профессионально-технического образования в СССР (1917–1940). М.: Высшая школа, 287 с.

Отчёт Комитета Общества распространения низшего коммерческого образования в г. Киеве Общему собранию членов за 1897 г. К. [б. в.], 38 с.

Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. Житомир: Волынская губернская типография, 581 с.

Панченко, В. (2018). Житомирське приватне чоловіче та жіноче комерційне восьмикласне училище Ніни Ремезової – флагман комерційної освіти Волині. Освіта та культура Поділля в добу Директорії (грудень 1918-1921 рр.): зб. Матеріалів Всеукр. Наук. іст.-краєзнавч. конф. Хмельницький. 163-168.

Парникель, Б. (1954). История коммерческой средней школы в дореволюционной России. М.: Наука, 214 с.

Піддячий, В. (2019). Комерційна освіта. Енциклопедія освіти (2-ге видання) URL : <http://lib.iitta.gov.ua/718197/> (Accessed 01 March 2020).

Постолатій, В. (1996). Розвиток комерційної освіти в Україні (1804-1920 рр.). [Текст] : Автореф. дис... канд. пед. наук: К.: КНУ ім. Т.Шевченка, 21 с.

Петренко, Н. (2014). Торгові школи в системі комерційної освіти в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. Вип. 1, 316-325.

Рождественский, С. (1902). Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения : 1802-1902. СПб.: Министерство народного просвещения, 785 с.

Рождественский, С. (1912). Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках. СПб.: Петербургские женские курсы, 413 с.

Розклад навчальних предметів для гімназій, повітових та приходських училищ за 1861. Журнал Министерства народного просвещения. Вип. 1, 311.

Синявська, А. (2009). Становлення та розвиток комерційної освіти в Західній Україні (XIX ст.). [Текст] : Автореф. дис... канд. пед. наук: Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка. 19 с.

Соболев, М. (1916). Очерки экономической политики промышленности и торговли. Харьков: Тип. «Утро», 324 с.

Соловьева, А. (1990). Промышленная революция в России в XIX в. М.: Наука, 272 с.

Шевчук, Г. (2011). До історії освіти в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX ст. Вісник Львівського університету. Вип. 27, 228-237.

Шмидт, Е. (1878). История средних учебных заведений в России. СПб.: Типография В.С.Балашова, 684 с.

Щербак, Н. (2005). Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: ПЦ «Ризографіка», 616 с.

Ярошевич, А. (1914). Юго-Западный край как производительная среда. Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. Вип. 26, 46–47.

References

Aleshintsev, I. (1912). Istoriya gimnazicheskogo obrazovaniya v Rossii (XVIII i XIX vek), SPb.: Iz-e O. Bogdanovoy, 364 p. [in Russian].

Antoshkin, D. (1921). Ocherk dvizheniya sluzhashchikh v Rossii (so vtoroy poloviny XIX veka). M.: RSFSR. Vseros. Tsentri sovet prof. soyuzov, 102 p. [in Russian].

Batyshev, S. (1979). Aktualnye problemy podgotovki rabochikh vysokoy kvalifikatsii, M.: Pedagogika, 224 p. [in Russian].

Berts, M. (2012). Istoriiia Berdycheva. URL : <https://berdychiv.com.ua> [in Ukrainian] (Accessed 20 March 2020).

[Bez avtora] (1906). Desyatiletie Obshchestva rasprostraneniya kommercheskogo obrazovaniya v g. Kieve (1896–1906), SPb.13. in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 80, op. 1, spr. 39

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi obl., f. 80, op. 1, spr. 37

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 80, op. 1, spr. 19.

Dneprov, E. (1977). Sovetskaya literatura po istorii shkoly i pedagogike dorevolutsionnoy Rossii (1918-1977), M.: NII OP, 446 p. [in Russian].

Dobrianskyi, I., Postolatii, V. (1998). Hromadska ta pryvatna initsiatyva v rozvytku osvity v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.), Kirovohrad [b.v.], 286 p. [in Ukrainian].

Donik, O. (2013). «Reformuvannya komertsiiinoi osvity v Ukraini naprykintsi KhKh – na pochatku KhKh st.: poiednannia interesiv derzhavy i pidpriemnytskoho kapitalu», Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Vyp.23, 254-267. [in Ukrainian].

Drovoziuk, L. (1994). Zemska profesiina osvita na Podilli naprykintsi XIX – na pochatku XX st. Vinnytsia, 197 p. [in Ukrainian].

Hurianova, O. (2007). Orhanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu v komertsiiynykh uchylyshchakh Ukrainy (1894-1920 rr.). [Tekst]: Avtoref. dys... kand. ped. nauk: Kyiv: In-t vyshch. osvity ANP Ukrainy, 22 p. [in Ukrainian].

Ivashchenko, O. (2005). Pamiatky i pamiatni mistsia istorii ta kultury na Berdychivshchyni, Zhytomyr, 187 p. [in Ukrainian].

Kabuzan, V. (2006). Ukraintsy v mire dinamika chislenosti i rasseleniya 20-e gody XVIII veka – 1989 gg. Formirovanie etnicheskikh i politicheskikh granits ukrainskogo etnosa, M., Nauka, 658 p. [in Russian].

Kuznetskiy, P. (1913). Pervoe kommercheskoe uchilische, osnovannoe Kievskim kupecheskim obschestvom i deyatelnost Popechitel'nogo Soveta. (1888-1913 gg.). Kiev-Demievka: tip. 1-y Kievskoy futlyarno-perepletnoy i pechatnoy arteli. 28 p. [in Russian].

Konstantinov, N. (1956). Ocherki po istorii sredney shkoli. Gimnazii i realnye uchilishcha s kontsa XIX v. do Fevral'skoy revolyutsii 1917 goda, Moskva: Uchpedgiz, 247 p. [in Russian].

Koporskiy, A. (1923). Torgovyy balans Ukrainy v 1913 g., Kh.[b.v.], 218 p. [in Russian].

Kolesnyk, V. (2013). Vinnytsia u spohadakh: (XIX- poch.XX st.) u 3 t. – T.1, Kirovohrad, 720 p. [in Ukrainian].

Kosholap, O. (2014). Rozvytok systemy profesiinoi osvity na Podilli naprykintsi KhIKh – pochatku KhIKh st. URL: <https://repozytorium.ukw.edu.pl/> [in Ukrainian] (Accessed 03 March 2020).

Kuzmenko, M. (2004). «Systema osvity v USRR u 1920-kh rr.: Istoryko-teoretychnyi aspekt», Istorychnyi zhurnal, Vyp. 5, 34-48. [in Ukrainian].

Lortikian, E. 1996. Rozvytok ekonomichnoi ta komertsii osvity v Ukraini na pochatku KhIKh st. Visnyk TDTU, Vyp. 1, 35-45. [in Ukrainian].

Maslov, Yu. (2001). Kommercheskoe obrazovanie v Rossii v kontse XIX nachale XX v. [Tekst] : Avtoref. dis... kand. ist. nauk: Kurskiy gosudarstvenniy pedagogicheskiy universitet. Kursk, 213 p. [in Russian].

Medvid, L. (2003), Peredumovy zapochatkuvannia pochatkovoї ta serednoi ekonomichnoi osvity na Ukrainskykh zemliakh za tsaratu u XIX stolitti. Psykholoho-pedahohichni problemy sil'skoi shkoly, Vyp.28, 139-151. [in Ukrainian].

Mishchenko, M. (2017). Istoriia Berdycheva. URL: <https://berdychiv.com.ua> [in Ukrainian] (Accessed 20 March 2020).

Morhun, Yu. (2010). Systema pidhotovky spetsialistiv dlia komertsii diialnosti u druhii polovyni XIX – pochatku XX stolittia. Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnichnoi elity, Vyp. 27, 265-271. [in Ukrainian].

Moskaliuk, M. (2012). Statsionarna torhivlia v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii u druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhIKh st.: stanovysheche, problemy ta perspektyvy rozvytku. Ukraina – Yevropa – svit, Vyp. 9, 66-72. [in Ukrainian].

Nikolenko, Yu. (2013). Polityka rosiiskoho tsaryzmu v haluzi osvity shliakhetstva Pravoberezhnoi Ukrainy v pershii tretyni KhIKh st. URL:

http://shron.chtyvo.org.ua/Nikolenko_Yurii/Polityka_rosiiskoho_tsaryzmu_v_haluziosvity_ [in Ukrainian]. (Accessed 20 March 2020).

Ob izmenenii Polozheniya o kommercheskikh uchebnykh zavedeniyakh 1902 g. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobr. III, T. XX, Otd. I, 708-713. [in Russian].

Osovskiy, Ye. (1980). Razvitie teorii professionalno-tehnicheskogo obrazovaniya v SSSR (1917–1940), M.: Vysshaya shkola, 287 p. [in Russian].

Otchet Komiteta Obshchestva rasprostraneniya nizshego kommercheskogo obrazovaniya v g. Kieve. Obshchemu sobraniyu chlenov za 1897 g., K., 38 p. [in Russian].

Pamyatnaya knizhka Volynskoy gubernii na 1903 god, Zhitomir: Volynskaya gubernskaya tipografiya, 581 p. [in Russian].

Panchenko, V. (2018). Zhytomyrske pryvatne choloviche ta zhinoche komertsiiine vosmyklasne uchylshche Niny Remezovoi – flahman komertsiiinoi osvity Volyni. Osvita ta kultura Podillia v dobu Dyrektorii (hruden 1918-1921 rr.): zb. Materialiv Vseukr. Nauk. Ist.-kraieznavch. Konf. Khmelnytskyi: KhNU, 226. 163-168. [in Ukrainian].

Parnikel, B. (1954). Istoriya kommercheskoy sredney shkoly v dorevolutsionnoy Rossii, M.: MGU, 214 p. [in Russian].

Piddiachyi, V. (2018). Komertsiiina osvita. URL: <http://lib.iitta.gov.ua> [in Ukrainian]. (Accessed 02 April 2020).

Postolatii, V. (1996). Rozvytok komertsiiinoi osvity v Ukraini (1804-1920 rr.). [Tekst] : Avtoref. dys... kand. ped. nauk: K.: KNU im. T.Shevchenka, K., 21. [in Ukrainian].

Petrenko, N. (2014). Torhovi shkoly v systemi komertsiiinoi osvity v Naddnpirianskii Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). Ekonomichna stratehiia i perspektyvy rozvytku sfery torhivli ta posluh, Vyp. 1, 316-325. [in Ukrainian].

Rozklad navchalnykh predmetiv dlia himnazii, povitovykh ta prykhodskykh uchylshch za 1861, Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshcheniya, Vyp. 1, 311. [in Ukrainian].

Rozhdestvenskiy, S. (1902). Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnoho prosveshcheniya: 1802-1902 SPb.: m-vo nar. pros., 785 p. [in Russian].

Rozhdestvenskiy, S. (1912). Materialy dlya istorii uchebnykh reform v Rossii v XVIII–XIX vekakh, SPb.: Peterburgskie zhenskie kursyi, 413 p. [in Russian].

Shevchuk, H. (2011). Do istorii osvity v Naddnpirianskii Ukraini u XIX – na pochatku XX st. Visnyk Lvivskoho universytetu, Vyp. 27, 228-237. [in Ukrainian].

Shcherbak, N. (2005). Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX stolittia), Kyiv, PTs “Ryzohrafika”, 616 p. [in Ukrainian].

Sobolev, M. (1916). Ocherki ekonomicheskoy politiki promyshlennosti i torgovki, Harkov: Tip. «Utro», 324 p. [in Russian].

Soloveva, A. (1990). Promyshlennaya revolyutsiya v Rossii v XIX v., M.: Nauka, 272 p. [in Russian].

Shmidt, Ye. (1878). Istoriya srednikh uchebnykh zavedeniy v Rossii, SPb.: tip. V. S. Balasheva. 684 p. [in Russian].

Syniavska, A. (2009). Stanovlennia ta rozvytok komertsii noi osvity v Zakhidnii Ukraini (XIX st.). [Tekst]: Avtoref. dys... kand. ped. nauk: Drohobyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. I.Franka. Drohobych, 19 p. [in Ukrainian].

Veselov, A. (1961). Professionalno-tekhnicheskoe obrazovanie v SSSR: Ocherki po istorii srednego i nizshego proftekhobrazovaniya. M. ANP RSFSR, 457 p. [in Russian].

Vitte, S. (1913). Izbrannye vospominaniya: 1848–1911 gg., Moskva: Myisl, 624 p. [in Russian].

Ekonomicheskaya zhizn Podolii, 1913, Vip. 5, s. 20. [in Russian].

Yaroshevich, A. (1914). Yugo-Zapadnyy kray kak proizvoditelnaya sreda. Trudy Yugo-Zapadnogo otdeleniya Rossiyskoy eksportnoy palaty, Vip. 26, 46–47. [in Russian].

Yershova, L. (2006). Zhinocha osvita na Volyni. Zhytomyr: «Polissia», 488 p. [in Ukrainian].

Zenchenko, I. (1953). Kommercheskie uchilishcha kak obshcheobrazovatel'naya shkola Rossii nachala XX veka (na materialakh petersburgskikh uchilishch), M.: MGU, 251. [in Russian].

***Kondratyuk Svitlana. ESTABLISHMENT OF COMMERCIAL
EDUCATION IN THE RIGHT BANK OF UKRAINE IN THE SECOND
HALF OF THE XIX - EARLY XX CENTURY***

Abstract

Introduction. At the present stage in Ukraine, reforms are underway, caused by the integration of the domestic education system into the European space, so it is important to study and analyze the experience of formation and change of previous, pre-Soviet educational systems in Ukraine.

The ***purpose*** of the study is to analyze the process of the formation of commercial education in the Right Bank of Ukraine in the post-reform period and to determine the factors that influenced its development.

*The **research methodology** is based on the application of the principles of scientificity, objectivity, historicism, and systematicity. The use of historical-systemic, functional, and historical-comparative methods allowed to study the process of establishment and functioning of the first commercial schools.*

*The **genesis of the historiography** of the problem had the following stages: 1) the work of pre-revolutionary authors (second half of the XIX century - 1917), which depended on censorship restrictions and in which moderately complementary guidelines prevailed; 2) research of representatives of Soviet historiography (1917 - 1991) years), which operated in conditions of ideological constraints dominated by the relevant critical paradigm; 3) works of modern authors (since 1991 - till now), in which attempts are made to develop a balanced position taking into account both positive and negative trends in the development of secondary education in the Russian Empire in the relevant period. However, the field of research of scientists left the facts that contributed to the development of commercial education as a holistic system of training entrepreneurs for the country in the second half of the nineteenth - early twentieth century.*

***Results.** The reforms of the Russian Emperor Alexander II in the second half of the XIX century led to the rapid industrialization of the country, as well as gave a powerful impetus to the development of industry, trade, banking, and exchange. All this raised the need for new qualified personnel and gave impetus to the solution of a long-overdue educational issue.*

In the 1860s and 1990s, the development of commercial education on the Right Bank was carried out on the initiative and at the expense of the region's industrial and merchant circles. In an effort to remove Poles and Jews from power in the province and to limit their influence on the population, the imperial authorities were reluctant to support initiatives to establish commercial schools. Even with permission to open a school, various bans were imposed on the content and organization of education.

At the turn of the century, the situation changed somewhat. Polish influence in the right-bank provinces weakened, which allowed the introduction of zemstvos and a revision of educational policy. The government is now more willing to establish commercial institutions, although quotas for Polish and Jewish children remain. Zemstvos provided significant financial support to schools and their low-income students.

***Conclusions.** Under the influence of qualitative state-building changes and active activity of the new elite, which sought further financial prosperity through professional education and establishment of educational institutions at its own expense, a network of commercial educational institutions was formed in the Right Bank Ukraine in the post-reform period. The effectiveness of this process was greatly influenced by the state, exercising its own legislative,*

supervisory, and regulatory functions in order to limit the political ambitions and influences of the Polish and Jewish minorities.

Key words: *Russian Empire, Ukrainian provinces, scientific and technological revolution, commercial education, economic elite, modernization processes.*

***Kondratyuk Svetlana. POWSTANIE EDUKACJI HANDLOWEJ
NA UKRAINIE PRAWOBRZEŻNEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XIX –
NA POCZĄTKU XX WIEKU***

Streszczenie

Artykuł dotyczy rozwoju edukacji komercyjnej na Ukrainie Prawobrzeżnej w okresie po reformie w warunkach modernizacji społeczno-ekonomicznej. Zwrócono uwagę na rolę tworzonych komercyjnych instytucji edukacyjnych w kształceniu specjalistów gospodarki. Stwierdzono, że powstanie pod wpływem jakościowych zmian państwowotwórczych nowej elity, która dążyła do dalszego dobrobytu poprzez upowszechnianie edukacji komercyjnej i tworzenie instytucji edukacyjnych na własny koszt. Metodologia badań opiera się na zastosowaniu zasad naukowości, obiektywizmu, historyzmu, systematyki. Zastosowanie metod historyczno-systemowych, historyczno-porównawczych i funkcjonalnych pozwoliło na zbadanie procesu powstawania i funkcjonowania szkół komercyjnych, ukazanie elastyczności sytuacyjnej władzy najwyższej w zaspokajaniu potrzeb elity miejscowej.

Słowa kluczowe: *Imperium Rosyjskie, prowincje ukraińskie, rewolucja naukowo-techniczna, edukacja handlowa, elita ekonomiczna, procesy modernizacyjne.*

Статтю надіслано до редколегії 10.06.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 30.08.2020 р.